

"महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळी"

प्रा.डी.इं.ड. सावळे

सहाय्यक प्राध्यापक (इतिहास)

एस.पी.एच. महिला महाविद्यालय, मालेगाव ता.मालेगाव जि.नाशिक

प्रस्तावना:-

१८१८ मध्ये पेशव्यांच्या पराभवानंतर खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रात सामाजिक स्थिरता निर्माण झाली. कारण या समाजाचा पाश्चिमात्य संस्कृतीशी संपर्क होवून नवीन आचार-विचार पाश्चात्य शिक्षण, ज्ञान विज्ञान इ.चे ज्ञान होण्यास प्रारंभ झाला. व यातूनच शैक्षणिक, सामाजिक सुधारणा चळवळींना गती मिळाली. एल्फिन्स्टन, माल्कन यासारख्या मुत्सदी, चाणाक्ष अधिकाऱ्यांमुळे महाराष्ट्रात ब्रिटीश शासनाची पाळेमुळे रूजविण्याबरोबरच समाजाला नवे शिक्षण देणे व सुधारणा घडवून आणणे यावरही त्यांनी भर दिला. ब्रिटीशांनी भारतात शिक्षण प्रसाराला चालना दिली. त्यामुळे महाराष्ट्रात नवशिक्षित तरूणांची नवी पिढी उदयास आली. पाश्चिमात्य संस्कृती, त्यांची भौतिक प्रगती,समानता, उदारमतवाद यासारख्या आधुनिक विचारांचे, तत्वाचे या तरूणांना ज्ञान प्राप्त झाले. या तरूणांनी आपल्या धार्मिक व सामाजिक जीवनाकडे चिकित्सक भूमिकेतून पाहावयास सुरुवात केली. त्यातून सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळींना गती मिळाली. प्रस्तुत संशोधनाची व्यापकता व मर्यादा लक्षात घेता येथे फक्त ठराविक सुधारकांच्या सुधारणा चळवळींचा आढावा घेतला आहे.

१) जगन्नाथ शंकर शेट यांनी १९व्या शतकाच्या आरंभी आपल्या कार्याद्वारे सामाजिक व शैक्षणिक सुधारणा करण्यावर भर दिला होता. महाराष्ट्रात समाजसुधारणा करण्याच्या हेतूने बॉम्बे असोसिएशन, बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी, एल्फिन्स्टन कॉलेज इ. शैक्षणिक संस्थांची स्थापना केली. सामाजिक सुधारणेबाबत नानांचे विचार पुरोगामी होते. मराठी माध्यमाचे शिक्षण, स्त्री शिक्षण, सतीबंदी, शुद्धीकरण इ. सुधारणांना त्यांनी चालना दिली. महाराष्ट्रातील स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी अनेक प्रयत्न केले. सनातनी व परंपरावादी लोकांचा प्रखर विरोध पत्करून १८४८ मध्ये त्यांनी मुंबई येथे स्वतःच्या घरात मुलींची शाळा सुरु केली.

२) महाराष्ट्राच्या सुधारणावादी चळवळीत बाळशास्त्री जांभेकरांचे कार्य महत्वपूर्ण आहे. इंग्रजी शिक्षण, स्त्री शिक्षण व पाश्चात्य ज्ञानाचा त्यांनी पुरस्कार केला. विशेषतः स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारासाठी त्यांनी मोठे परिश्रम घेतले. वृत्तपत्र ही जनजागृतीसाठी सार्वजनिक जीवनातील महत्वाचे साधन आहे हे ओळखून त्यांनी "दर्पण" हे मराठी भाषेतील पहिले साप्ताहिक १८३२ मध्ये सुरु केले त्याद्वारे त्यांनी स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह, सतीप्रथा, शुद्धीकरण इ. सुधारणांचा पुरस्कार केला. समाजातील दोष, अडाणी, समजुती, अंधश्रद्धा इ. जनजागृती द्वारे दुर करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी टिगदर्शन नावाचे मासिक सुरु केले. त्यातून त्यांनी समाजात विज्ञानवादाचा प्रसार करण्याचे काम केले.

३) दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी समाजसुधारणा व धर्मसुधारणा क्षेत्रात भरीव कार्य केले. त्यांनी महाराष्ट्रात "मानवधर्म सभा" व "परमहंस सभा" या दोन संस्था स्थापन केल्या. मानवधर्म सभेने मुर्तिपुजा व जातीव्यवस्थेला विरोध केला. सर्व मनुष्य जनांची एकच जात आहे असे मत त्यांनी प्रगट केले. हिंदू धर्माला शुद्ध स्वरूप देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. त्यासाठी दादोबांनी "धर्मविवेचन" हा ग्रंथ लिहिला. १८४९ मध्ये मुंबईत परमहंस सभेची स्थापना झाली. या सभेने हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा व जातीभेद मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. या सभेनेही हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा व जातीभेद मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. एकेश्वरवादाचा पुरस्कार केला. व जातीभेदाचा निषेध केला. दादोबांनी ब्रिटिशांच्या अन्यायाची व अत्याचारी धोरणाला विरोध केला. ब्रिटीशांच्या अत्याचारास आमच्यातील अंधश्रद्धाळुपणा व अज्ञान कारणीभूत आहे असे मत मांडले.

४) लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांनी समाजहिताला प्राधान्य देऊन सर्वांगिण सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याबद्दल आग्रह धरला होता. आपल्या समाजातील अनिष्ट रूढी व परंपरा दुर करून सर्वांगिण सामाजिक प्रगतीचा विचार करावा समाजातील सर्व घटकांनी एकत्र येवून स्वतःची प्रगती करावी अंधश्रद्धा, भोळ्या समजुती व संकुचित विचार यांचा त्याग करावा असे मत मांडले. त्यांनी समाजातील दोष व विकृतीवर प्रहार केला. समाजाच्या अधोगतीला जातीव्यवस्था जबाबदार मानून त्यांनी जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्था भेदावर तीव्र आक्षेप घेतला. ब्राम्हण वर्गातील वर्णश्रेष्ठतावाची भावना व अहंकारवर त्यांनी कडक ताशेरे ओढले. ब्राम्हणांनी आपल्या जन्मजात मोठेपणाच्या खुळ्या कल्याणा सोडून द्याव्यात जातीचा अभिमान वाळगु नये मनुष्याला मानसासारखे वागवावे असे परखड मत लोकहितवादींनी मांडले तसेच त्यांनी बालविवाह बहुपत्नीत्व, हुंडा इ. कुप्रथांवर प्रखर हल्ला चढविला. स्त्रियांबाबत पुरोगामी भूमिका घेत त्यांनी स्त्री पुरुष समानतेचा आग्रह धरला.

५) महाराष्ट्राची समाज सुधारकांचे अग्रणी म्हणून महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे नांव घेतले जाते. त्यांनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक प्रबोधनाला व शैक्षणिक, राजकीय सुधारणा चळवळीला एक निर्णायक दिशा दाखविली. बहुजन समाजाच्या दुःखाला वाचा फोडणारा पहिला वाली महात्मा फुलेंच्या रूपाने मिळाला बहुजन समाजाच्या दुःख दैत्याचे मुळ त्यांच्या अज्ञान व अंधश्रद्धेत आहे. या दोषाच्या निर्मुलनात "शिक्षणाशिवाय" दुसरा पर्याय नाही हे महात्मा फुलेंनी ओळखले होते समाजातील विपमता, जातीभेद, अज्ञान, अस्पृश्यता, कर्मकांड, देवभोळेपणा, रातीप्रथा, बालविवाह, केशवपन यासारख्या कुप्रथांवर प्रहार करून स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह, बालहत्या प्रतिबंध केशवपनारा विरोध, अस्पृश्योद्धार, यासारखे भगीव समाजसुधारणेचे कार्य हाती घेतले. हिंदु स्त्रियांची हिन हीन अवस्था दूर करण्यासाठी त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला, एका स्त्रियाला शिक्षण दिले तर सर्व कुटुंब सुशिक्षित होते हे ओळखून त्यांनी पुण्यात १८४८ मध्ये मुंलीसाठी एक शाळा सुरू केली. मा.फुले स्वतः अस्पृश्य समाजातील स्त्रियांना शिकवीत. मुलींना शिकविण्यासाठी शिक्षिका मिळवून त्यांनी आपल्या पत्नी सावित्रीबाई यांना घरी शिकवून शिक्षिका म्हणून नेमले. १८५१ मध्ये बुधवार पेठेतील दुसरी व रास्ता पेठेतील तिसरी शाळा सुरू केली. महात्मा फुलेंनी स्त्रियांबरोबरच अस्पृश्यांच्या व दलित्यांच्या उधाराचे कार्य हाती घेतले. हे दोन ही वर्ग त्यावेळी पशुपेक्षाही हीन व उपेक्षित जीवन जगत होते. वर्णव्यवस्था समाजाला लागलेला कलंक आहे असे मत त्यांनी मांडले सुरुवातीला शुद्राच्या शिक्षणाकडे लक्ष केंद्रित करून त्यांनी १८५२ मध्ये अस्पृश्यांसाठी वेताळ पेठेत एक शाळा सुरू केली. तसेच १८५३ मध्ये त्यांनी आपल्या मित्रांच्या मदतीने 'महार, मांग, इत्यादी लोकांस शिकविण्याकरिता मंडळी' ही संस्था काढली. म.फुलेंनी 'गुलामगिरी' हा ग्रंथ लिहून उच्चपु जमातीवर कठोर हल्ला करून त्यांच्या दाभिकतेवर प्रहार केला 'सत्यशोधक समाज' या संघटनेची स्थापना करून त्यांनी आपण सर्व एकाच ईश्वराची लेकरे असून त्याची भक्ती करण्यासाठी मध्यस्थाची गरज नाही ही या समाजाची प्रमुख भूमिका होती. तसेच 'सार्वजनिक सत्यधर्म' पुस्तकात मानवी स्वातंत्र, समता व विश्वबंधुत्वा या तत्व त्रयीचा पुरस्कार केला. महात्मा फुलेंचा हा ग्रंथ म्हणजे सत्यशोधकांसाठी 'बायबल' होते. शेकडो वर्षे अज्ञान व दारिद्र यांच्या गर्तेत सापडलेल्या बहुजन समाजाच्या उधाराचा तो एक जाहिरनामाच होता.

६) महर्षि धोंडो केशव कर्वे यांनी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करून 'विधवा विवाहोत्तेजक मंडळी' या संस्थेची स्थापना केली. व त्यांनी स्वतः १८९३ मध्ये एका विधवा स्त्रीशी विवाह केला त्यांनी 'अनाथ महिलाश्रम' हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था इ. संस्थांची स्थापना करून स्त्री शिक्षणाला गती दिली व सामाजिक क्षेत्रात जागृती निर्माण केली.

७) स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे १८७५ मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली याद्वारे त्यांनी हिंदु धर्माचे पुनर्र्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला वेदांचे महत्व पटवून दिले. पुन्हा वेदांकडे चळण्याचा संदेश त्यांनी समाजाला दिला दृ अशाच प्रकारचे कार्य डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांनी प्रार्थना समाजाच्या माध्यमातून दिले हिंदु धर्मांमधील दोष ओळखून त्यात सुधारणा करण्याचा विचार त्यांनी व्यक्त केला.

८) स्त्रियांची बिकट परिस्थितीची जाणीव होवून एम.जी.रानडे यांनी इंडियन नेशनल सोशल फोकस या नावाची संस्था स्थापन केली. त्यात स्त्रियांचे सामाजिक, धार्मिक शोषण रोखण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले गेले. याच प्रकारचे कार्य रमाबाई रानडे व जी.के. देवधर यांनी केले 'पुना सेवा सदन' च्या माध्यमातून स्त्रियांची खालावत चाललेली परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला रानडेने डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमातून शिक्षणाचा प्रसार समाजाच्या तळागाळापर्यंत केला. गोपाळ कृष्ण गोखलेनीही भारत सेवक समाजाच्या माध्यमातून समाजसुधारणेत आपला वाटा उचलला होता. तसेच वी.आर.शिंदे यांनी 'दलित वर्ग मिशन समाज' नावाची संस्था स्थापन केली त्यातून दलित समाजातील तरूणांना व दलित स्त्रियांना शिक्षण देण्याचे कार्य केले. अशाप्रकारे पाश्चात्य शिक्षण घेवून जन्माला आलेली नवीन विचारांची जी पिढी महाराष्ट्रात १९ व्या शतकात उदयास आली त्यांनी महाराष्ट्रात अनेक प्रकारच्या सामाजिक, धार्मिक व शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणल्या त्यासाठी त्यांनी अनेक सकंटाचा सामना करावा लागला तरी या सुधारकांनी आपले कार्य सुरूच ठेवले आजच्या महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत या सर्वांचे कार्य फार मोठे व कधीही न विसरता येणारे आहे.

संदर्भ सुची:-

१. आधुनिक भारत - डॉ. एन.एस.तांबोळी
२. समग्र भारताचा इतिहास - प्राचार्य य.ना.कदम
३. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक - संजय माने
४. लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख - डॉ. निला पांडरे